

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Національний університет «Києво-Могилянська академія»

Факультет гуманітарних наук

Кафедра філософії та релігієзнавства

Кваліфікаційна робота

(освітній ступінь – «бакалавр»)

на тему: **«Проблемність людського існування в суспільстві споживання (за твором Ериха Фрома “Мати чи бути?”)»**

Виконав: студент
4-го року навчання,
Спеціальність: 033 Філософія
Вовченко Ярослав Юрійович

Керівник: Юринець Ярина Ігорівна,
старший викладач

Рецензент _____
(прізвище та ініціали)

Кваліфікаційна робота захищена
з оцінкою «_____»
Секретар ЕК _____
«_____» _____ 20__ р.

Київ – 2024

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. РОЛЬ ТВОРУ ЕРИХА ФРОМА «МАТИ ЧИ БУТИ» У ВИСВІТЛЕННІ ПРОБЛЕМ ЛЮДСЬКОГО ІСНУВАННЯ: ЖИТТЄВИЙ ТА ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ.....	7
1.1. «Мати чи бути» - як підсумок філософії Ериха Фрома.....	7
1.2. Сучасні проблеми суспільства та можливості їх розв’язання (через призму ідей Ериха Фрома).....	11
РОЗДІЛ 2. СПОЖИВАННЯ ЯК ВАЖЛИВИЙ АСПЕКТ ФОРМУВАННЯ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА.....	16
2.1. Аналіз поняття «споживання» та його вплив на масове суспільство.....	16
2.2. Взаємозв'язок між споживанням і індивідуальним людським існуванням.....	20
РОЗДІЛ 3. ВЗАЄМОДІЯ ВІДЧУЖЕННЯ ТА «МАСОВОЇ СВІДОМОСТІ» ЯК ОСНОВА ФОРМУВАННЯ СУСПІЛЬСТВА СПОЖИВАННЯ.....	24
3.1 Поглиблення процесу «відчуження» як передумова та наслідок суспільства споживання.....	24
3.2. Вплив «масової свідомості» на індивіда та суспільство.....	28
3.2 Аналіз взаємодії «відчуження» та «масової свідомості».....	32
ВИСНОВКИ.....	38
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	41

ВСТУП

Актуальність дослідження. Твір Ериха Фромма "Мати чи бути?" є значущим джерелом для дослідження та осмислення проблем, що виникають у суспільстві, яке характеризується як суспільство споживання.

Однією з ключових актуальних тем є вплив сучасного споживчого суспільства на людське існування. Розгляд проблем, які порушуються у творі "Мати чи бути?", дозволяє глибше зрозуміти взаємозв'язок між споживанням, індивідуальним щастям та загальним благополуччям.

Крім того, у роботі розглядаються психологічні та етичні виміри сучасного способу життя – відчуження, втрата особистої ідентичності та проблеми соціальної взаємодії в умовах загостреного споживання.

Також пропонується розгляд можливих шляхів вирішення чи пом'якшення проблем сучасного споживчого суспільства з погляду ідей Е. Фромма та його гуманістичного підходу до розуміння людського існування.

Отже, курсова робота на дану тему не лише актуалізує проблеми сучасного суспільства, але і розширює розуміння психологічних та етичних аспектів людського існування в умовах споживання, надаючи можливість висловити власні думки та рекомендації для покращення цієї ситуації.

Стан наукової розробки теми. Твір "Мати чи бути?" Ериха Фрома визначається як один із важливих текстів, який аналізує проблематику людського існування в умовах сучасного споживацького суспільства. Фром розглядає питання ідентичності, самореалізації та взаємодії зі світом через призму впливу суспільства споживання на людину.

Наукові дослідження, які висвітлюють ідеї Е. Фрома у творі "Мати чи бути?", зазвичай розглядають наступні аспекти: аналіз концепцій ідентичності та самореалізації, які пропонує Фром у своєму творі; вивчення впливу суспільства споживання на формування особистості та внутрішніх цінностей людини; порівняльний аналіз ідей, висунутих Фромом, з іншими концепціями та теоріями, що розглядають проблеми споживання та існування в сучасному суспільстві; дослідження практичних аспектів реалізації концепцій,

запропонованих у творі, у сучасному житті та соціокультурній практиці; аналіз реакції суспільства та індивідів на ідеї, висловлені у творі, і їх вплив на соціокультурний контекст.

Низка видатних зарубіжних та українських дослідників принесла значний внесок у вивчення впливу споживацької культури на суспільство. Баррі Шварц - автор книги "Парадокс вибору: чому більше - це менше" (Schwartz, 2004), в якій досліджується вплив зростаючого вибору на щастя та задоволення від життя.

Клайв Гамільтон та Річард Денніс - автори книги "Афлуенза: Як перевитрата вбиває нас - і як боротися з цим" (Hamilton; Denniss, 2001). У праці дослідники аналізують культуру споживання та її вплив на здоров'я, щастя та навколишнє середовище.

Автор статті "Висока ціна матеріалізму" (Kasser, 2004). Тім Кассер у зазначеній праці дослідив вплив матеріалістичних цінностей на благополуччя та задоволення в житті.

Редактори книги "Культура споживання: критичні есеї в американській історії, 1880-1980" (Фох, Р. 1983) Річард Вайтмен Фокс та Т. Джексон Лірс розглядають історичний розвиток культури споживання в США та її вплив на суспільство.

Українські дослідники також активно доповнюють загальне розуміння проблеми. Тетяна Паніфатова та Наталія Дулевич - редактори книги "Споживацьке суспільство: проблеми і перспективи" (Паніфатова, 2016). Праця містить збірку статей українських дослідників, що аналізують різні аспекти споживання в українському суспільстві.

Олександр Єрмаков та Ірина Петрова - редактори книги "Споживацька культура та її вплив на суспільство" (Єрмаков, 2018). Книга присвячена вивченню впливу споживацької культури на різні сфери українського суспільства.

Сучасний науковий інтерес до твору "Мати чи бути?" Еріха Фрома свідчить про активність у дослідженні та інтерпретації цього твору в контексті

сучасних наукових досліджень. Зокрема, цей твір продовжує залишатися об'єктом інтересу для вчених, особливо тих, хто цікавиться психологією, соціологією та культурними аспектами споживання.

Мета роботи – аналіз філософських ідей Ериха Фрома, які висвітлюють проблематику людського існування в умовах сучасного суспільства споживання. Робота спрямована на розкриття впливу сучасних проблем суспільства на індивідуальний та колективний рівні, зокрема через призму твору Е. Фрома "Мати чи бути?".

Відповідно до поставленої мети сформульовані наступні **завдання**:

- розкрити основні ідеї і концепції твору Ериха Фрома «Мати чи бути»
- висвітлити сучасні проблеми суспільства та їх розв'язання за допомогою ідей Е. Фрома;
- дослідити вплив споживання на формування сучасного суспільства;
- вивчення взаємодії відчуження та "масової свідомості" в умовах суспільства споживання;
- проаналізувати актуальність ідей Е. Фрома в контексті усвідомлення необхідності розв'язання проблем сучасного суспільства

Об'єктом роботи є суспільство споживання у філософській концепції Ериха Фрома.

Предмет дослідження – проблемність людського існування в сучасному суспільстві споживання у філософській концепції Ериха Фрома. Робота, зокрема, буде присвячена аналізу твору Е. Фрома «Мати чи бути».

Теоретико-методологічні засади дослідження формуються на основі специфіки об'єкту та предмету дослідження. Під час написання роботи дотримано загальнонаукових принципів об'єктивності, системності, історизму, а методологічну структуру роботи складає поєднання методів діалектики, порівняльного методу, методу системного аналізу та аналітико-прогностичного методу.

Джерельна база дослідження. Для вивчення проблематики людського існування в суспільстві споживання, яка аналізується за твором Ериха Фрома

"Мати чи бути?", використовується різноманітна джерельна база. Першоджерело – твір самого Ериха Фрома, в якому автор зосереджується на проблемах сучасного суспільства, та їх впливі на людське існування в умовах загостреного споживання.

Крім того, важливий аспект дослідження полягає в критичному аналізі творчості Е. Фрома за допомогою робіт вчених, які зосереджені на аналізі та критичній оцінці концепцій Фрома в контексті розуміння суспільства споживання. До джерельної бази також включені теоретичні роботи вчених, спеціалізованих у вивченні проблем сучасного споживацького суспільства.

Орієнтація на використання сучасних соціально-філософських підходів та врахування сучасних та класичних джерел, включаючи англомовні, підтверджує обґрунтований характер сформульованих у межах дослідження висновків та концептуальних положень.

Такий комплексний підхід до джерельної бази дослідження враховує як оригінальні твори, так і різні наукові погляди на проблему людського існування в умовах суспільства споживання, що робить обґрунтованим та актуальним проведення дослідження.

Структура й обсяг роботи обумовлені предметом дослідження, його метою і завданнями. Вона складається із вступу, трьох розділів (семи підрозділів), висновків та списку використаних джерел.

У вступі окреслюється об'єкт і предмет дослідження, його мета і завдання, надається огляд джерельної бази, обґрунтовується структура роботи. У першому розділі досліджується роль твору Ериха Фрома «Мати чи бути» у висвітленні проблем людського існування. У другому розділі проводиться аналіз поняття «споживання» як важливого аспекту формування сучасного суспільства, розкривається зміст поняття «споживання» та його впливу на масове суспільство, прослідковується взаємозв'язок між споживанням і індивідуальним людським існуванням. У третьому розділі висвітлено взаємодію відчуження та «масової свідомості» як основу формування

суспільства споживання. У висновках підводяться підсумки концепції взаємодії індивіда з суспільством за твором Е. Фрома «Мати чи бути».

Основний текст викладено на 39 сторінках, загальний обсяг роботи складає 45 сторінок.

РОЗДІЛ 1. РОЛЬ ТВОРУ ЕРИХА ФРОММА «МАТИ ЧИ БУТИ» У ВИСВІТЛЕННІ ПРОБЛЕМ ЛЮДСЬКОГО ІСНУВАННЯ: ЖИТТЄВИЙ ТА ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ

1.1. «Мати чи бути» - як підсумок філософії Ериха Фромма

Ерих Селігман Фром, визначений соціальний психолог, філософ і психоаналітик, є ключовою фігурою "Франкфуртської школи" і одним з піонерів неофрейдизму та фрейд-марксизму. В його науковій діяльності широко освітлені соціальні та психологічні аспекти, від вивчення авторитаризму до аналізу сімейних відносин та психічних проблем.

Ерих Фром народився 23 березня 1900 року в ортодоксальній юдейській родині в Франкфурті-на-Майні. Патріархально-докапіталістичне культурне середовище його сім'ї сформувало його ставлення до капіталістичних цінностей і визначило його розвиток як особистості. Здобувши докторський ступінь у 22 роки в Гейдельберзькому університеті під керівництвом видатних вчених, таких як Макс Вебер і Карл Ясперс, він почав свою активну наукову діяльність.

У 1930-х роках Фром приєднався до Франкфуртського інституту соціальних досліджень. Його соціологічні дослідження серед робітників визначили його інтерес до соціальних коренів психічних проблем. Після приходу нацистів до влади в 1933 році, Фром емігрував до США разом із Франкфуртським інститутом. Тут він систематично вивчав авторитаризм та сімейні відносини, результати яких знайшли відображення у його книзі "Втеча від свободи", опублікованій у 1941 році (Горностаї, 2011).

Відокремившись від ортодоксального фрейдизму, Фром розвинув власну концепцію, акцентуючи увагу на соціальних коренях психічних проблем. Його дослідження призвели до переосмислення багатьох аспектів традиційної психоаналітичної теорії. У 1951 році Фром переїхав до Мексики, де активно досліджував соціальні питання та критикував капіталістичну

систему. Його праці, зокрема книга "Здорове суспільство", відображають його критичне ставлення до сучасної соціальної структури (Зварич, 2019).

В останні роки свого життя, у роботі "Мати чи бути?" (1977), Фром висловив свої роздуми щодо сутності людського існування, підкреслюючи важливість синтезу духовних устремлінь з досягненнями раціональної думки і науки (Фром, 2010).

Е. Фром помер у ніч на 18 березня 1980 року у Локарно, Швейцарія, залишивши значущий науковий спадок та впливові ідеї в галузі психології, соціології та філософії. Його твори продовжують впливати на розвиток гуманітарних наук і залишаються важливим джерелом для подальших досліджень.

Отже, "Мати чи бути?" - остання робота визначного німецького психолога та філософа Е. Фрома. У цьому творі науковець розглядає два способи людського існування. Перший - це володіння (від "мати"); ті, хто приймає цю ціннісну орієнтацію, завжди прагнуть мати щось. Важливо підкреслити, що той, хто нічого не має, вважається ніким. Книга "Мати чи бути?" є своєрідним підсумком глибоких роздумів філософа щодо сенсу людського життя та взаємодії психологічних та соціальних чинників у формуванні особистості. «Людина визначається тим, чим вона володіє. Проте це не обмежується лише матеріальними благами; це може бути знання, авторитет, віра та інше» (Фром, 2010, с. 215-222).

Інший спосіб людського існування - це буття (від "бути"). Однак це поняття важко виразити словами, оскільки воно не має чіткого визначення. "Бути" означає розвивати свої здібності та таланти, які природа подарувала кожній людині. "Бути" - це процес, це становлення. Людина може бути поетом, художником, композитором, авторитетом та іншим. Той, хто орієнтується на цінність володіння ("мати"), втрачаючи все, вважає себе "ніким", оскільки вона ідентифікує себе з тим, чим вона володіє. У випадку з орієнтацією на "бути", людина, навіть втративши все, залишається справжньою, бо вона лишається вірною своїй сутності та займається улюбленою справою. Модус буття існує

лише в теперішньому моменті, не пов'язаний з минулим чи майбутнім. Той, хто орієнтується на володіння, прив'язаний до минулого та того, що вона накопичила: гроші, славу, соціальний статус і т. д. Тим часом той, хто обирає модус "бути", зосереджений на теперішньому моменті та намагається "жити" в даний час (Гарда, 2011).

У центрі соціально-філософської теорії Фрома стоїть людина та її потреби. Вчений розрізняє нормальні, здорові, активні потреби від патологічних, штучних. Перші орієнтовані на буття, а другі на володіння. Фром стверджує, що "відмінність між буттям і володінням, так само як відмінність між любов'ю до життя і любов'ю до смерті, є корінною проблемою людського існування". Перші дві частини книги присвячені аналізу цієї проблеми. Автор розглядає володіння та буття не як якості суб'єктів, а як два основних способи існування з різною орієнтацією в світі та різною структурою характеру. Принцип володіння полягає в спробі зробити навколишній світ об'єктом володіння, перетворити його на власність. Принцип буття є повною протилежністю володіння, включаючи життєлюбність та причетність до світу. Філософ Ерих Фром, у своїх спробах класифікації людських потреб, перетворив аналіз на визначені категорії. Першою серед них є потреба у спілкуванні та міжособистісних зв'язках. Ізольований і відокремлений від суспільства індивід втрачає соціальні навички та культурні стандарти. Друга потреба, описана Фромом, - це потреба у творчості. Творчий акт завжди означає визволення та подолання, відображає переживання сили та вимагає свободи. Тільки вільна особистість здатна на творчість. Мистецтво, як область творчості, розкриває сутність акту створення, що завжди є частковим перетворенням життя. Але в цьому акті ховається трагізм будь-якої творчості, виявляючись у невідповідності між задумом та його виконанням.

Фром вбачає, що потреба в підтримці міжособистісних зв'язків, творчість та бажання відчувати глибокі корені неможливі без третьої потреби - прагнення усвідомлювати свою ланку в ланцюзі людського роду. Кожен індивід прагне бути свідомим своєї ролі у визначеному ланцюгу, що виник ще

в праісторії. Як четверту потребу людини, Фром визначає прагнення до пізнання та освоєння світу. Це внутрішнє прагнення розпізнати логіку навколишнього світу та задовольнити бажання розуміти його зміст. Остаточною, п'ятою потребою, є прагнення до уподібнення та пошук об'єкта поклоніння. В світі таємничих речей і явищ, індивід не в змозі самостійно осмислити своє призначення та зміст і шукає систему орієнтації, що дозволяє ототожнити себе з певним визнаним зразком. Проблема ідентичності грає значущу роль, і дана стаття націлена на аналіз питань ідентичності та національної самосвідомості в зарубіжній літературі.

Фром висловлює свою віру у те, що основний вибір людини полягає у виборі між життям та смертю. Він підкреслює, що завдання людини - це розширювати простір своєї долі, зміцнювати те, що сприяє життю, на відміну від того, що веде до смерті. Фром акцентує, що, говорячи про життя та смерть, він має на увазі не лише біологічний стан, але й способи існування людини та її взаємодію зі світом - життя, яке означає постійну зміну та народження, і смерть, яка визначається припиненням росту, закостенінням і зацикленістю (Гарда, 2011).

Отже, на 76-му році свого надзвичайно плідного та захопливого життя, Ерих Фром створив книгу "Мати чи бути", яку можна розглядати як підсумок його творчості. Усвідомлена дуальність у сприйнятті людської дійсності виявляється практично у кожній його роботі: біофілія в протистоянні із некрофілією, творення у боротьбі із руйнуванням, життя в опозиції до смерті та інше.

1.2. Сучасні проблеми суспільства та можливості їх розв'язання (через призму ідей Ериха Фрома)

Тема розуміння людської сутності залишається надзвичайно актуальною в сучасному суспільстві, яке переживає складні соціокультурні трансформації. Від епохи до епохи, від покоління до покоління людина стикається з глибокою

екзистенційною проблемою існування, зазнаючи труднощі у розумінні світу, взаєморозумінні та самореалізації.

Філософський пошук відповідей на питання про природу людської душі завжди породжує психологічну напругу серед мислителів. В умовах, коли зовнішні обставини життя людей можуть мати схожі риси, їхні внутрішні якості різноманітні. Той, з ким хочеться співпрацювати, може відрізнитися від того, кого зацікавлює уникнення. Навіть згадка про знайому людину може викликати приємні або, навпаки, неприємні відчуття. Це особливо виразно виявляється в більших соціальних контекстах, коли ви взаємодієте з конкретним суспільством чи групою. Які фактори призводять до таких різниць? Всі ці питання крутяться навколо проблеми людської волі, яка визначає, як людина відноситься до життя та обирає основний принцип світосприйняття: "мати" чи "бути".

Згідно з власним досвідом, психоаналітик Ерих Фром стверджує, що активність людини будується на глибокому, часто неусвідомленому рівні свідомості, де працюють дві основні тенденції душі - любов до життя та любов до смерті. Згідно з цим розумінням, "володіння" та "буття" представляють дві основні форми існування людини, і відмінності в характерах та соціальних типах людей зумовлені їх потужністю. Зокрема, режим володіння передбачає прагнення накопичувати та володіти різними цінностями, як матеріальними, так і нематеріальними. Це визначає загальне ставлення до речей, де можна їх здобувати, володіти та отримувати від них користь (Гречкосій, 2015).

Отже, в своєму житті людина взаємодіє зі світом як із системою цінностей, яку вона має намір володіти та закріпити владу над нею. Це може бути пов'язано як із матеріальними та ментальними об'єктами, так і з взаєминами з іншими людьми. Важливо врахувати, що розглянуті відносини формують не лише зовнішній вигляд, але й визначають ціннісно-смысловий стан розуму та волі, що впливає на поведінку та життєву позицію людини.

Модус "бути" визначається, насамперед, внутрішньою активністю та продуктивним використанням можливостей, які відкриваються перед кожною

людиною. "Бути активним" означає виявляти свої здібності та таланти, реалізовувати всю різноманітність людських дарувань. Це передбачає постійне оновлення, ріст, виразність, любов, виявлення глибокого інтересу, пасійне прагнення до досягнень та відданість. Фром зауважує, що модус "бути" важко передати словами, і його можна зрозуміти лише через особистий досвід. У ментальному плані це може проявлятися володінням влади, не фактично її володіючи, але самою сутністю влади як закономірного явища.

Активність в контексті "бути" або "мати" включає цілу когорту суміжних якостей, які можуть мати позитивний чи негативний характер. Хоча Фром не конкретизує ці якості, він посилається на Майстра Екхарта, який розглядає буття як реальність, дух, який мотивує до руху в житті, а також як "життєрадісність, активність, народження, оновлення, витік почуттів". Модус "бути" протистоїть володінню, акцентуючи увагу на своєрідному внутрішньому зростанні та розвитку, а не на егоїстичному володінні. Для позитивного усвідомлення цього модусу потрібна саморефлексія та праця над собою. Супроводжуючись мужністю перед невідомим, здатністю до ризику, чесністю перед собою та іншими, "бути" передбачає активність в досягненні конструктивних цілей та здатність любити життя у всіх його проявах (Андрущенко, 2006).

З володінням пов'язана споживацька настанова, де людина розглядає світ як щось, що належить їй. Фром розкриває тонкі споживацькі тенденції, вказуючи на володіння власним "я" як об'єктом, який можна представляти як предмет багатства. Це внутрішнє ставлення може призводити до нездорового самосприйняття та надмірної залежності від зовнішніх оцінок. Замість того, щоб спиратися на внутрішні цінності, людина зосереджується на ефемерних атрибутах, які можуть бути капризними та ненадійними.

Продовжуючи розгляд модусу володіння, Фром описує двадцяте століття як "століття автомобіля", підкреслюючи, що серед зовнішніх об'єктів саме автомобіль став найбільш модним, зручним і прагнутим предметом на ринку, доступним кожному. Автомобіль використовується не лише як

практичний транспортний засіб, але також часто служить символом соціального статусу власника. Фром розглядає автомобіль як засіб розширення влади та вираження індивідуальності (Андрущенко, 2006).

У сучасному контексті акценти в технічній сфері зміщуються в електронний вимір. У "віці комп'ютерних технологій" мобільні телефони, ноутбуки, смартфони, ай-поди та інші гаджети стають особистісною прикрасою. Володіння такою технікою може свідчити про соціальний статус та бажання підняття в ієрархії. Відмінною рисою є широкий віковий спектр "власників" цих пристроїв, на відміну від автомобілів, які доступні лише дорослим (Мастинець, 2009).

Зазначається, що електроніка може виконувати функції друзів, з якими можна "поділитися душею", розважитися в іграх та програмах, при цьому володіння нею є менш складним, ніж взаємодія з реальними людьми. Такий спосіб володіння сприяє відчуженню від суспільства та відокремленню від нормальних соціальних процесів. Психологи висловлюють занепокоєння щодо зсуву активних життєвих принципів у віртуальний простір, вказуючи на негативний вплив гіперактивності в цьому вимірі на психічне здоров'я.

Перед подальшим розглядом вектору соціальних процесів важливо відзначити, що Е. Фром використовує власну методичку, відому як "характерологія" чи "характер суспільства". Це поняття стало значущим доповненням до психоаналізу та соціології, розглядаючи соціальний характер як ключовий фактор, який визначає ідеї та ідеали в суспільстві (Овчар, 2014, с. 159-162).

Перерозподіл сил у суспільстві призвів до активного витрачання людської енергії у сфері економічної діяльності, де головні пріоритети пов'язані із споживанням. Оскільки соціальні процеси виникають на рівні кожного індивіда та їх об'єднання, доля, характер і життєві настанови об'єднуються в суспільний контекст, формуючи певний суспільний фон. Важливо чітко розрізнити поняття "загальна життєва доля" та "індивідуальна життєва доля". При аналізі останньої враховуються різноманітні фактори, такі

як родинний стан, наявність братів чи сестер, стан здоров'я та характер батьків. «З точки зору Е. Фрома, при вивченні загальної життєвої долі, акцент робиться на економічних, суспільних та політичних умовах, які визначають спосіб життя кожного індивіда» (Розлуцька, 2010, с. 29-30).

Економічний ріст породив потужну мегамашину, яка, за переконанням Фрома, ігнорує доцільність, акцентуючи увагу лише на кількості. Зростання виробництва призвело до необхідності споживання, і за допомогою реклами людина мобілізується до активного споживання. Різноманітні форми споживання охоплюють широкий спектр витрат. «З розвитком суспільства людина стає подібною до додатка до машини, що підпорядкована її ритму та вимогам. Вона перетворюється в *homo consumens**, або загального споживача, чиєю єдиною метою стає накопичення та використання більше матеріальних благ. Таке суспільство виробляє надмірну кількість непотрібних речей та, відповідно, безліч безперспективних людей» (Гарда, 2011, с. 240-241).

За такої системи людина стає лише зубцем у машині, втрачаючи свободу, творчість та натхнення, перетворюючись на "вічного сосуна з відкритим ротом", який вбирає в себе все без зусиль та внутрішньої активності, що виробляє промисловість - цигарки, спирт, кіно, телебачення, спорт, лекції. Г. Маркузе в своїх соціологічних дослідженнях висловлює ще більш радикальні та песимістичні погляди, стверджуючи, що апарат виробництва в тоталітарному суспільстві визначає не лише соціально необхідні професії та вміння, але і індивідуальні потреби та устремління. Важливо, щоб розуміння того, що відбувається у світі, не викликало змін в свідомості та поведінці людини, і навіть катастрофа не змогла б цього досягти.

Отже, концепція Е. Фрома про принципову векторність устремлень людської волі та активності, спрямованої як "до центру" власного "я", так і "від центру", а також взаємодії в сприйнятті та віддачі, має великий потенціал для розуміння мотивацій та динаміки сучасного суспільства. Цей підхід дозволяє аналізувати, наскільки спрямовані на загальне благо чи власні інтереси мотивації і вчинки людей та соціальних утворень.

Усвідомлюючи, що форми життя можуть бути розглянуті як унікальні вияви "мати" чи "бути", ми можемо застосовувати цей принцип в усіх аспектах нашого життя, включаючи мас-медіа, віртуальний простір, повсякденне життя та роботу. Незалежно від умов і структури, кожна людина може вільно обирати свій підхід до життя, чи то особисто продуктивний, чи споживацький, та гармонійно взаємодіяти з оточенням.

РОЗДІЛ 2. СПОЖИВАННЯ ЯК ВАЖЛИВИЙ АСПЕКТ ФОРМУВАННЯ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

2.1. Аналіз поняття «споживання» та його вплив на масове суспільство

Сучасне суспільство нерозривно пов'язане з ідеологією споживання товарів і послуг, що стало ключовою рисою епохи постмодерну. Особливість цього періоду полягає у тому, що матеріальне споживання перестало обмежуватися лише задоволенням базових потреб і перетворилося на складник соціокультурного явища. Згідно з різними філософськими концепціями постмодерну, споживацтво стає основною формою свідомості для більшості людей.

В сучасному світі, який відчуває тотальне відчуження, відбувається зміна з управління індивідуальними особистостями чи групами людей до підпорядкування бізнес-інтересам та соціальним інститутам. Це призводить до загального усвідомлення того, що світ - це не що інше, як величезний мегамаркет, де можна придбати майже все, залишаючи за межами лише сферу дружби та кохання. В Україні сучасний процес споживання відіграє ключову роль у механізмах соціальної диференціації та ідентифікації, формуючи ідеологію споживання як особливий світоглядний простір. За відсутності чіткої ціннісно-нормативної бази це призводить до трансформації споживацтва в постійний елемент культури повсякдення та однієї з найбільш поширених соціальних практики у XXI столітті.

Споживання – це процес використання фізичних об'єктів і послуг, що призводить до їх часткової або повної трансформації. У процесі використання продукт втрачає споживчі якості, наприклад, автомобіль чи телевізор стають менш надійними та частково втрачають здатність виконувати свої функції. Ці зміни відбуваються під час експлуатації. «В процесі використання товар стає все менш функціональним і може потребувати заміни» (Ільюшина, 2004, с. 23).

Іншими словами, споживання, як форма поведінки, є протилежністю виробництву і накопиченню, і включає в себе відповідний комплекс цінностей. Під час використання товар втрачає свою ринкову вартість, відображену в ціні.

Таке виробниче споживання виступає як ключовий етап циклу суспільного відтворення, маючи допоміжний характер, оскільки його метою є забезпечення умов для виробництва.

Аналіз наукової літератури вказує на те, що постійний ріст матеріального добробуту суспільства супроводжується руйнуванням ієрархії традиційних цінностей та породжує явище, яке називається "споживацтво". Це визначається як особлива ідеологія споживання, яка перетворює цінності та екзистенціальне становище людини, зробивши споживання кінцевою метою та сенсом існування.

У сучасному суспільстві стиль життя формується через споживацькі компоненти, такі як вибір товарів та їх використання. Згідно з Яковенко, відбувається перетворення героїчного виробника в безтурботного споживача. Відзначається, що речі стають сучасною міфологією, що тамує страх часу та смерті (Яковенко, 2012, с. 92).

Поняття «поведінка споживачів» стає фундаментом для соціологічно-біхевіористичної концепції. Розуміння мотивів споживачів є ключовим для комерційної діяльності та формування рекламного комплексу. Важливо визначити, що проблеми споживання, які розглядає Е. Фромм, потребують ретельного дослідження, а споживацтво та його вплив на людину є цікавими феноменами в соціологічній науці.

Суспільство споживання, вперше введене в обіг філософом Е. Фроммом, представником неофрейдизму, характеризується масовим споживанням матеріальних благ та формуванням відповідної системи цінностей. Фромм вважає, що у процесі культурних змін, які відбулися в Європі в XV–XVI столітті і тривають до сьогодні, людина стала більш незалежною і вільною, але втратила зв'язки, які давали їй впевненість та почуття належності до спільності (Горностай, 2011).

Цей період характеризується відчуженістю та відсутністю певної орієнтації у світі. Людські відносини перетворилися на відчужені та ворожі, індивід став самотнім і ізольованим, стикаючись із загрозами з усіх боків. Ця

нова свобода викликає в людини відчуття непевності, безсилля, самотності та тривоги. «З розвитком ринкових відносин ці почуття ізоляції і безпорадності тільки підсилюються, а зв'язки стають маніпуляціями, де людина розглядається як засіб, а не суб'єкт» (Долімор, 2004, с. 237).

Ерих Фром описує індустріальну культуру другої половини ХХ століття як суспільство тотального відчуження. Він розглядає його як суспільство, що породило ринковий тип соціального характеру, який не має внутрішньої орієнтації. Йому властиві помилкові емоції, безупинне створення нових ідолів, спотворене почуття любові та різноманітні невротичні патології, пов'язані з органічним (бездуховним) існуванням (Фром, 2010).

Для полегшення аналізу розглянутої проблеми пропонується зрівняти поняття "споживацька культура", введене Е. Фромом, і "масова культура", яке вперше було запропоноване М. Горкгаймером. Масову культуру можна розглядати як особливий метод освоєння дійсності, орієнтований на вподобання та потреби "середньостатистичної людини". Горкгаймер визначав це як відчуття глядача, коли вулицю, де знаходиться кінотеатр, сприймають як продовження завершеного видовища, оскільки останнє завжди орієнтоване на точне відтворення буденного сприйняття світу та виступає провідною зіркою виробничого процесу (Rozsak, 1969, p. 248-250).

Ця тенденція породжує продукти культурного споживання, такі як музика, література, періодичні видання, відвідування закладів культури чи участь у відповідних подіях (кінотеатри, театри, музеї, галереї, фестивалі). Важливо зауважити, що ці продукти не є вторинними у відношенні до повсякденної діяльності людини, а через свою емпіричну реалістичність самі по собі починають визначати зміни у повсякденному житті особистості.

Обговорюючи поняття сучасного суспільства та системи цінностей, Ерих Фром підкреслює необхідність наявності системи цінностей, яка задовольняла б широкий спектр потреб та запитань, які виникають у людини. За його думкою, сучасне суспільство вже досягло високого рівня розвитку, виключаючи простір для попередніх форм свідомості (Фром, 2010 с). З цього

виникає висновок про необхідність конструювання нової форми свідомості, яка враховуватиме технологічні досягнення і водночас відповідатиме на всі основні питання, які ставить перед собою індивід.

У даному випадку, такою формою свідомості є система споживання, де головним питанням є отримання прибутку. Навіть якщо ця економічна формація є домінуючою в сучасному суспільстві, за висновком Фрома, існують індивіди та соціальні групи, які вважають її обмеженою і вразливою. Згідно з автором, ця система не відповідає на всі питання, що ставить перед собою особистість протягом життя, і часто лише маскує психологічні проблеми, з якими стикається кожна людина.

Отже, Фром закликає до переосмислення і побудови нової системи цінностей, яка враховуватиме не лише економічні аспекти, але й потреби та психологічні аспекти індивіда, забезпечуючи більш повне задоволення всіх його потреб.

2.2. Взаємозв'язок між споживанням і індивідуальним людським існуванням

Духовний потенціал в сучасному суспільстві є центральною силою, яка включає не лише літературу, мистецтво та науку, а й взаємодію соціально-економічних, політичних, етичних, релігійних, психологічних та інших аспектів суспільного життя. У контексті сучасних умов важливу роль у розвитку духовного потенціалу відіграють різноманітні сфери, оскільки цей потенціал представляє собою ступінь потужності прихованих можливостей інтелекту, живучого як у матеріальній, так і духовній сферах. Звертання уваги на якісний аспект, а не лише на збільшення потенціалу, визначає внутрішню потребу в освоєнні культурних цінностей та реалізації потенційних можливостей.

Борисова Г.А., представниця Франкфуртської школи, аналізує сучасну цивілізацію та взаємозв'язки суспільних відносин. Вона вбачає

можливість вивчення людської деструктивності через аналіз соціальної деструкції, де суспільство відіграє важливу роль, а індивід та його духовні якості виступають похідною роллю. Дослідження суспільних відносин дозволяє виділяти девіації, які призводять до деградації та соціального регресу. Зазначається, що після тоталітарних режимів настає "суспільство споживання", що також обмежує "масову людину". Вивчення цих явищ виявляє вплив на психологію людини, її страх перед самотністю та готовність відмовлятися від багатьох речей заради належності до маси (Габріелян, 2019, с. 173).

Ухвалення конформізму приховує в собі придушення всього, що визначає особистість: думок, почуттів, бажань та духовності. Індивід жертвує своїми прагненнями, приймаючи замість них та внутрішню гармонію, засвоюючи чужі очікування від нього. Це призводить до створення псевдоособистості в "масовій людині", яка веде себе відповідно до споживчих моделей та шаблонів, очікуваних від неї суспільством. «Реальна особистість індивіда, виражена в його істинній сутності, може залишатися в підсвідомості і виявлятися в моменти особистісної нестабільності або під впливом шоківих подій, але часто сприймається самим індивідом як "погані думки", які викликають страх та ретельно придушуються "масовою людиною"» (Савчин, 2007, с. 34)

Фром вважає, що схильні до конформізму індивіди проявляють велику тягу до мазохістських проявів, особливо очевидних при тоталітарних режимах та досить поширених у демократично спрямованих суспільствах. Такі індивіди прагнуть повністю знищити свою індивідуальність на користь підпорядкування вищій силі, яка придушує будь-які особистісні прояви. Якщо процес особистісного розвитку порушується на етапі, індивід може залишитися з незрілою особистістю, яка має проблеми з незалежним мисленням та духовним розумінням себе у світі. Такий індивід буде схильний підлаштовуватися під соціум, відкидаючи власну особистість та ліквідуючи зачатки своєї унікальності,

що в кінці кінців, після деіндивідуалізації, створює ідеальну одиницю "суспільства споживання" - "масову людину".

Сучасний індивід зводить своє існування до вибору між "мати" та "бути". Вибір модусу "мати" призводить до конформного бажання вбудовуватися в "масове суспільство", де основа полягає від влади, капіталу та приватної власності. Така "масова людина" прагне до постійного зростання споживання, накопичення приватної власності та забезпечення права на споживання. Це проявляє людську деструктивність у бажанні шкодити власній особистості, розвитку та виявленню потенціалу на користь володіння матеріальними благами. «Людина стає заручницею своєї власної споживчої "спраги", і її життя підпорядковане накопиченому майну, представляючи це добровільне рабство як цинічний акт насильства проти власної індивідуальності» (Яковенко, 2012 с. 94).

За думкою дослідників, питальна форма буттєвого модусу "мати або бути" розкриває співвідношення ступенів активності та пасивності в кожній особистості. Фром визначає "людську активність" як спрямовану на досягнення певних цілей поведінки, яка не суперечить загальним законам соціуму та ставить перед собою завдання впровадження корисних соціальних змін. Активність поділяється на відчужену (зовнішню) та невідчужену (внутрішню). Відчужена активність характеризується формальним підходом та мінімізацією елементів творчості, тоді як невідчужена активність включає в себе творчість (Фром, 2010).

Для зрозуміння суті деструктивності можна використовувати аналіз соціальної деструкції, що охоплює вивчення всіх проблемних аспектів суспільних відносин та дозволяє отримати уявлення про похідні властивості суб'єкта – "масової людини". Регульоване громадськими законами поведінки та прийняття конформістської точки зору призводить до зростаючих ризиків людської деструктивності. Водночас, саме в індивіда закладено прагнення до такої поведінки. Його деструктивність проявляється з самого початку в відмові від власної особистості, заміщенні

її ідеологічно коректним подвійником зі зміненими думками та бажаннями, відмові від власних прав, свобод та духовності на користь можливості жити за певним життєвим шаблоном та задовольняти своє право "споживання заради споживання" (Фром, 2010).

Далі, побачена в "масовій людині" пасивність у процесі зростання споживання та накопичення матеріальних благ націлена на збереження накопичених цінностей, і новою метою стає влада. Потрапляння в систему влади стає деструктивним поштовхом, що відповідальний індивід починає впроваджувати в суспільну систему власні шаблони та коригування для посилення власної владної функції. У цій ситуації людська деструктивність реалізується повністю, призводячи до порушення одного з елементів суспільних відносин та викликаючи соціальну деструкцію.

Проблема деструктивності пов'язана із спотвореною формою задоволення екзистенційної потреби людини в трансценденції, а саме духовності. Оскільки людина постійно виносить свою сутність зовні – у світ духу, історії, культури – вона не може задовольнятися обмеженнями просторово-часових рамок, в яких живе. Вона відчуває себе зобов'язаною до освоєння та перетворення світу. Це можливо завдяки творчій здатності людини, без якої життя мало б інстинктивний характер. Проте, якщо можливості для творчості відсутні, потреба в трансценденції набуває деструктивної або агресивної форми. Іншими словами, коли людина не може творити життя та культуру з певних причин, вона вчиняє навпаки – руйнує їх. Деструктивність, за Фромом, є результатом особистої духовності, екзистенційного вибору, індивідуальної активності та етичних принципів, а не наслідком біологічних обумовлень (Фром, 2010).

Таким чином, існує можливість для людства уникнути самознищення. У зв'язку з цим концепція духовності суспільства та її відношення до соціальної деструктивності залишаються відкритими та складними питаннями. Людині доведеться постійно шукати та приймати ризики, пов'язані з реалізацією своїх внутрішніх духовних можливостей.

Проте лише пройдений шлях надає їй відчуття максимальної повноти та свідомості життя.

РОЗДІЛ 3. ВЗАЄМОДІЯ ВІДЧУЖЕННЯ ТА «МАСОВОЇ СВІДОМОСТІ» ЯК ОСНОВА ФОРМУВАННЯ СУСПІЛЬСТВА СПОЖИВАННЯ

3.1 Поглиблення процесу «відчуження» як передумова та наслідок суспільства споживання

Генезис поняття "відчуження" має свої корені в релігійній традиції, зокрема в іудеохристиянстві, де це поняття символізує стан гріхопадіння. За цією концепцією людина, через гріх, відвертається від Бога, відчужується від нього та втрачає зв'язок із джерелом істинного блага. Такий стан відчуження призводить до закриття серця і втрати радості, любові та світла. В іудеохристиянському контексті апостол Павло в своєму посланні вказує на відчуження як на результат невігластва сердець, що веде до відокремлення від життя Божого (Maddi, 1967).

С. Рубінштейн розглядає проблему відчуження як винесення свідомості за межі буття та деонтологізацію особистості. Він розрізняє два аспекти відчуження: з одного боку, це винесення свідомості поза межі реальної людини як суб'єкта пізнання, а з іншого боку, зведення всього суцього до речовинності. Етичний аспект відчуження, за думкою Рубінштейна, полягає в самому призначенні людського життя – подолати відчуження від себе. Він вказує, що ця проблема виникає, коли людина зводиться до суспільноприйнятої маски, а подолання відчуження полягає у розкритті взаємозумовленості та єдності людини з оточуючим світом. «Людина, відчужена від природи і життя, стає маленькою і неспроможною співвіднести себе зі стихійними силами та виявити свою гідність» (Бродецька, 2020, с. 35).

Втрата зв'язку зі своїм духовним потенціалом призводить до позбавлення себе можливості знаходження сенсу життя. Це проявляється у невмінні розкрити свій духовний потенціал, через що людина відмовляється взяти на себе відповідальність за власне життя. Приділяючи увагу внутрішнім покликам і голосу свого серця, людина може відновити зв'язок із себе та відкрити себе для себе та оточуючого світу. Однак, якщо внутрішні ресурси використовуються не на розвиток духовного потенціалу, а на досягнення матеріальних цілей, людина підпорядковує своє життя зовнішнім впливам і

обставинам. Це призводить до розриву між сутністю і існуванням, викликає відчуття незадоволеності та невідповідності належному.

С. Рубінштейн вказує, що така втрата зв'язку призупиняє неперервний процес життя і виводить людину за його межі. Людина ніби стає поза самим собою, що може вести до душевної спустошеності, нігілізму, скептицизму та інших негативних станів. Важливо враховувати, що воля людини до знаходження сенсу життя може бути пошкоджена, що може призвести до екзистенційного краху. Це може викликати психічні розлади та деструкцію, оскільки прагнення до сенсу є важливою рушійною силою життя.

Життєва повнота і цілісність особистості виникають у стосунках з іншими. Відсутність реальної зустрічі означає втрату життя у його повноті. Відчуженість від Бога в іудеохристиянському контексті призводить до безпорадності та страху перед обмеженим існуванням. Таким чином, розуміння та відновлення зв'язку з внутрішнім духовним потенціалом грає важливу роль у подоланні відчуження та знаходженні сенсу життя (Русскін, 2007).

Е. Фром вказує, що концепція відчуження у західній культурі має свої корені в старозавітних сюжетах про служіння ідолам, які виражені в словах: "Є у них очі, і не бачать, мають уші й не чують". Основна заповідь "Не сотвори собі кумира" закликає утримуватися від відвернення уваги від Бога та уникати ідолослужіння, тобто створення кумирів для поклоніння. Ідоли, за словами Е. Фрома, представляють собою створіння рук людей, а коли людина схиляє перед ними коліна та молиться, вона перетворює себе на рабиню цих створінь. Ідолослужіння стає фанатичним поклонінням тим, що було створено власними руками. Це призводить до втрати сили особистості та підвладності "владі" ідолів.

Важливим аспектом є те, що чим більше людина вихваляє свого ідола, приписуючи йому власну духовну потенцію, тим слабшою вона стає, а її залежність від кумирів зростає. Ідолом може стати будь-що: фігурка-талісман, ікона, церква, держава, гроші. «Головне в ідолослужінні - це поневолення

особистості, втрата здатності до реалізації власного духовного потенціалу» (Гречкосій, 2015, 225-226).

Дослідниця психоаналізу К. Горні вказує на відчуження як стан самовідчуження, що є відмовою від істинного "я" людини і рівносильною продажу душі. Самовідчуження визначається втратою самоідентичності, що призводить до загального погіршення здатності до свідомого переживання. Це означає слабе відчуття себе, мізерність власних почуттів та відсутність зв'язку з собою. Втрата відчуття себе як унікального творіння, що втрачає можливість прийняття відповідальності за своє життя, може призводити до психологічних проблем. Справжнє "я", за К. Горні, представляє собою основу особистісного зростання та самореалізації, і відмова від нього є "хворобою до смерті". Здатність приймати рішення і нести відповідальність за них пов'язана з сильним і активним справжнім "я", яке веде до інтеграції та цілісності особистості (Maddi, 1967, с. 312-314).

Отже, обидва підходи, представлені Е. Фромом та К. Горні, вказують на небажання людини визнавати власну унікальність та втрату зв'язку з власним духовним потенціалом через служіння ідолам чи самовідчуження.

Проблема відчуження виявляється, коли з'єднання людини з її справжнім "я", знанням себе та переживанням істинних почуттів, таких як щирість, безпосередність та безкорисливість, втрачають свій сенс і ціннісне наповнення. Унаслідок відмови від себе, перетворення в себе невчливого та байдужого сприйняття всього, що має сенс у житті, виникає зубожіння та примітивізація реального буття особистості. У цьому контексті взаємодія людини зі світом обмежена, її відносини з природою, іншими людьми, культурою та власним внутрішнім світом стають обмеженими.

Поняття самовідчуження в онтологічному вимірі характеризується як стан розпаду зовнішніх і внутрішніх зв'язків особистості, які пов'язують її життя зі світом та сферою трансцендентного. Це означає внутрішнє зубожіння, де будь-яке відчуження визначається як результат втрати внутрішньої

цілісності. Це веде до відсутності зв'язку з власною сутністю та неможливості активно визначати своє життя.

Екзистенціальна фрустрація, яка виникає від відчуження від власних потенційних сил, може призводити до екзистенціального вакууму, коли універсальні цінності суспільства розпадаються. Це породжує ситуацію невизначеності, де людина втрачає орієнтацію, оскільки ні інстинкти, ні традиції не вказують, як діяти. Це відчуження від сенсу може визначатися як екзистенційний вакуум, який зумовлює когнітивні і духовні розлади, відображаючи втрату зв'язку з реальністю та трансцендентними аспектами (Бродецька, 2020, с. 37).

Апатія до життя, алкоголізм, депресії, нав'язливість, різноманітні форми девіантної поведінки, гіпертрофована сексуальність, суїцид, наркотична залежність та інші прояви можуть представляти руйнівні наслідки втрати сенсу життя. Людина, яка не усвідомлює цю кризу як внутрішній крик душі, може намагатися "компенсувати" її через псевдозамінники, такі як прагнення до влади, накопичення матеріальних благ, ресурсів, сексуальних партнерів тощо. Проте суть ситуації полягає в тому, що цю внутрішню тугу неможливо компенсувати поза здобуттям справжнього сенсу життя. Феномен екзистенційного вакууму може лежати в основі таких явищ, як "невроз вихідного дня", "професійне вигорання", криза середнього віку тощо. Відчуження від сенсу визначається як переживання нудьги, апатії, порожнечі та безглуздості існування, що виникає з втрати значущості намірів, цілей і діяльності. Це може призводити до фрагментації діяльності людини, обмеженої мотивації та знецінення змістовної, ціннісної сторони життя (Зварич, 2019).

У цілому, якщо втрата сенсу спричиняє конформістську споживчу орієнтацію та зведення життєвої мотивації лише до задоволення матеріальних та фізіологічних потреб, то це викликає потребу компенсації через формування нових залежностей від матеріальних "благ". Проте справжнє вирішення цієї глибокої духовної проблеми можливе лише шляхом пізнання

власних справжніх прагнень і цілей, що надає справжній сенс життю, перетворюючи його якісно та сповнюючи.

3.2. Вплив «масової свідомості» на індивіда та суспільство

Скільки існує людство, стільки і філософи різних часів намагаються розгадати таємниці сутності людини, оскільки вона є найбільш таємничим об'єктом. Людина є мікрокосмос, мініатюрна модель макрокосмосу: у ній, як у дзеркалі, відображаються всі складності й протиріччя великого світу. Для розуміння людини необхідно спрямовувати увагу на її душу та логіку поведінки, які є результатом її мислення та розуміння буття – сутності її свідомості. У сучасну еру інформаційних технологій особливо актуальною стає тема масової свідомості, що протягом століть викликає зацікавленість філософської думки.

Цей феномен вчені досліджують, намагаючись надати йому чітке визначення. «Масова свідомість займає важливе місце в структурі суспільної свідомості сучасного суспільства, утворюючи новий тип, який відзначається взаємозв'язком практичного та теоретичного відображення дійсності в умовах загального розуміння багатогранності світу» (Воронкова, 2019, с. 115).

Масова свідомість представляє собою процес комунікативної взаємодії індивідуальних свідомостей, спираючись на ціннісну та нормативну структуру комунікації та певну категоріальну мережу соціального мислення мас. У цьому процесі всі члени суспільства, об'єднані різноманітними груповими та соціальними зв'язками, виступають суб'єктами і творцями масової свідомості. Простір, в якому вона формується та існує, охоплює духовне життя людини у всіх його проявах, включаючи взаємодію індивідуальних свідомостей у процесі спілкування та отримання соціальної інформації.

Як суб'єкти і творці масової свідомості, люди виступають як індивіди та члени масових спільнот, що визначає специфіку діалектики цієї форми суспільної свідомості. Визнання індивідами суб'єктності масової свідомості не

передбачає її повного збігу з індивідуальною свідомістю. Лише ті знання, уявлення, норми, цінності та переконання, які є спільними для даної групи індивідів, входять до складу свідомості маси. Для зародження та функціонування масової свідомості не обов'язкова спільна діяльність членів спільноти, як це традиційно має місце у груповій свідомості.

Масова свідомість характеризується соціальною типовістю компонентів та їх визнанням та санкціонуванням масовою спільністю. Цей феномен є двоєдиним, оскільки він існує та проявляється як на рівні соціальних типів особистості, так і у свідомості великих соціальних груп – класів та інших масових спільностей. Важкоаналізована проблема масової свідомості, спроби виміряти її, ускладнюються протирічливістю цього явища, де наявні різкі та невідомі погляди та уявлення, а також співіснування прогресивних ідей із консервативними настроями.

Життя людини вказує на її виняткову важливість у формуванні особистості. В рамках індивідуалістичної парадигми Ерих Фром вивчав питання ідентичності, розробляючи свій підхід на основі теорії екзистенціальних потреб. Він визначив п'ять екзистенціальних потреб, серед яких особливу увагу приділив потребі в ідентичності. За думкою Фрома, ця потреба виникає зі страху перед навколишнім світом, де людина відчуває себе самотньою та забутою. Відзначаючи її важливість, Фром підкреслює, що особистість має знайти орієнтир, щоб відчути свою спорідненість з іншими або з інститутами. Він визначав необхідність ототожнення себе з чимось прийнятним та близьким, зберігаючи відчуття власної індивідуальності. Проте, Фром зауважував, що ідентичність може бути помилковою, коли людина намагається віднайти себе в тім, що не відповідає її індивідуальним рисам, або коли ідентифікує себе з чужими цінностями. Його підхід до ідентичності був частиною загальної теорії екзистенційних потреб та допоміг розуміти важливі аспекти формування особистості в рамках індивідуалістичного підходу (Huitt, 2011).

Е. Фром досліджував появу нового типу особистості в ХХ столітті, розглядаючи його як взаємозв'язок між психікою індивіда та соціальною структурою суспільства. Він підкреслював, що для людини важлива соціальна система, де вона має своє визначене місце, стабільні зв'язки і спільні ідеї та цінності з іншими членами групи. За його думкою, масові суспільства втратили традиційні зв'язки, загальні цінності та цілі, що робить людину відчуженою, навіть якщо вона є частиною маси, бо їй не вдається знайти спільних переконань, які об'єднують її з іншими членами суспільства.

У своїх розвідках щодо проблеми відчуження громадян, Е. Фром у своїх творах висунув програму соціально-політичних та психологічних перетворень, які суспільство повинно здійснити, щоб зберегти демократію та уникнути повторення тоталітарних режимів, як це траплялося у першій половині ХХ століття. Він акцентував увагу на мирному та ненасильницькому вирішенні проблеми, що відрізняло його підходи від інших представників Франкфуртської школи. За думкою Е. Фрома, ефективна соціальна програма повинна об'єднати всіх людей, не бути лише конфронтаційною, але й забезпечити цілісність ліберальної демократії з одного боку та повноцінний розвиток автономних особистостей з іншого. Він вважав, що шлях до "здорового суспільства" можливий лише через любов як найвищий принцип взаєморозуміння між людськими істотами.

Ерих Фром проводить діалектичний аналіз взаємозв'язків загального та індивідуального в природі людини, досліджуючи роль механізму деперсоналізації у формуванні та утриманні тоталітарних соціальних систем. Він пов'язує формування соціальної ідентичності з потребою у встановленні стосунків з навколишнім середовищем та уникненню самотності, що визначає як "одну з провідних людських потреб, яка становить суть людського буття". Це досягається через самоідентифікацію з ідеями, цінностями і стандартами. Таким чином, процес створення індивідуальної Я-концепції, яка представляє собою систему репрезентацій різних аспектів особистості, здійснюється на основі інтерперсональних та інтраперсональних явищ. «Я-концепція є стійкою

і динамічною конструкцією, відображеною у вербальних формулюваннях та є результатом рефлексії та оцінки себе в контексті власного життєвого шляху» (Жилін, 2020, с. 68-69).

Зазначається, що цілісність є важливою характеристикою здорової ідентичності, оскільки будь-яке розходження між внутрішнім і зовнішнім образом Я може викликати напругу та тривогу. Фром вказує на можливість формування сплутаної ідентичності, яка виникає при відсутності відповідності особистісних якостей представленню Я-концепції. Виокремлюється, що будь-яке розщеплення ідентичності на дві або більше субідентичності може призвести до дифузності, дисоціації та деперсоналізації. Такий стан може викликати втрату розуміння тих рис, які формують особистісний образ, та утруднити їхнє диференціювання.

Отже, питання розрізнення помилкової ідентичності від істинної висуває перед психологічною наукою завдання визначення спільності особистісних якостей ідентичності з її зовнішніми проявами, такими як дії і вираження індивіда.

Застосування цього підходу має дві основні труднощі. По-перше, через зовнішні мотиватори людина може думати про себе одним чином, а виявляти себе суттєво інакше. Наприклад, вона може ідентифікувати себе з соціальною групою, яка говорить певною мовою, тимчасово відмінною від її власного мовного та культурного середовища. Однак з часом ця ідентичність може змінитися навіть без прямого зв'язку зі змінами в мовному середовищі. «Такий процес може залежати від адаптивності особистості, її відношення до нових умов, отримання психологічної підтримки та схвалення в новому середовищі та відкидання попереднього досвіду чи прийняття нового як природного розвитку» (Дроздовська, 2007, с. 128).

По-друге, виникає проблема знаходження робочого пояснення того, що відбувається, коли думки людини про себе не збігаються з уявленнями оточуючих. Це може призводити до того, що людина адаптується до реальності, але не може швидко змінити вже сформовану ідентичність.

Важливою є мотивація для таких змін, яка визначається прагненням до соціалізації та потребою в значущих міжособистісних взаємодіях.

Отже, для забезпечення стійкості і тотожності важливо, щоб ідентичність включала діалектичний взаємозв'язок між індивідумом і суспільством. Це вимагає стійких соціальних контактів і задовільних міжособистісних взаємодій для підтримання цілісності Я і його тотожності самому собі, а також функції взаємодії з соціумом.

3.2 Аналіз взаємодії «відчуження» та «масової свідомості»

Взаємодія між концепціями "відчуження" і "масова свідомість" є об'єктом досліджень в рамках соціології та філософії, зокрема в контексті марксизму та критичного соціального аналізу. Розглянемо ці поняття та їх взаємодію. Термін "відчуження" (або "алієнація") виник у філософії Гегеля та був детально розглянутий Карлом Марксом. У марксистській традиції відчуження вказує на втрату зв'язку людини з її власною працею, продуктами праці та суспільством загалом. Масова свідомість формується під впливом культурних, соціальних та історичних факторів, впливаючи на ідентичність та уявлення про світ великої кількості особистостей (Буряк, 2010).

Відчуження може сприяти втраті індивідуальної ідентичності, що, в теорії, може сприяти формуванню масової свідомості, де індивідуали стають частиною загальних соціальних уявлень. З іншого боку, масова свідомість може використовуватися як інструмент влади для утримання статус-кво, формуючи загальні переконання, які підтримують існуючий порядок речей. Вивчення взаємодії цих концепцій сприяє розумінню того, як економічні та соціальні умови впливають на свідомість та формування колективних уявлень в суспільстві.

Відчуження людини від повноти зв'язків відбувається через її використання зовнішньою необхідністю у діяльності. Повна реалізація людських здібностей передбачає не розчинення всіх кордонів і бар'єрів, а

лише тих, які є соціально і історично обумовленими зовнішніми обмеженнями людських потреб. Вчення Е. Фрома про існування "нерозв'язних екзистенційних дихотомій" вважається неспроможним, оскільки реалізація людських можливостей обмежена фізичною смертю. Проте зв'язок, який встановлює людина із зовнішнім світом, не є механічним, але є вільним відтворенням та динамікою внутрішніх змін.

Е. Фром трактує відчуження як вічну властивість людського існування і робить людину об'єктом впливу невідомих сил. Альтернативною точкою зору є розгляд людської сутності як динамічної цілісності соціальних зв'язків, що дозволяє відповісти на питання про причини людської діяльності в межах класичного марксизму. Прагнення до цілісності буття виявляється по-різному в різні епохи. У первісну епоху це прагнення обмежувалося фізичним виживанням у боротьбі з дикою природою, що сприяло антропогенезу. У подальшому воно складнішається в умовах класових структур і поділу праці, відображаючи місце конкретного індивіда в них. «У сучасній епосі щастя все частіше пов'язується з усвідомленим самовираженням у вільній діяльності» (Єнін, 2015, с. 66).

Зміст і спосіб виконання механізмів індивідуальної самоідентифікації визначаються особливостями об'єкта, з яким людина свідомо чи несвідомо ідентифікує себе, і процесом їх взаємодії. Індивідуалізація і соціалізація людини відбуваються на психологічному рівні в ході практичної діяльності та відповідно до її місця в суспільстві. Розуміння феномену ідентифікації розширюється та уточнюється порівняно з класичним психоаналізом, враховуючи взаємодію об'єкта та процесу цієї ідентифікації.

Якщо предметна діяльність протистоїть людині, так відбувається під час виконання відчуженої праці, об'єкти співвідношення індивіда владарюють над ним, визначаючи його поведінку своєю власною логікою. Індивід не контролює їх, але вони визначають його дії. Ті, хто має менше потреб, можуть задовольнятися матеріальним, тоді як ті, у кого більш складна душевна організація, можуть шукати задоволення у загальних або ілюзорних формах,

таких як Бог, нація, народ, реліквії або держава. У всіх цих випадках відбувається ілюзорна компенсація втрати свободи, цілісності та універсальності існування у праці, що виражається у неадекватному прояві дій.

Індивідуальна самоідентифікація відбувається лише тоді, коли особа взаємодіє з зовнішнім предметом, з яким вона ідентифікує свою самосвідомість. Існування індивіда уявляється не як його власне, але як існування цього предмета, який стає його ілюзорним двійником, квазіпредметом. Структура відчужених механізмів самоідентифікації характеризується тим, що взаємодіючи з об'єктом, індивід виходить не з логіки власної предметності, а з логіки цих об'єктів, що підпорядкована незалежним від нього факторам. Ці об'єкти виступають як квазіпредмети, помилковий зміст життєдіяльності індивіда. Зміст цього зовнішнього психологічного предмета визначається місцем індивіда в суспільній практиці, де він знаходиться. Цей об'єкт служить екзистенційним орієнтиром для індивіда, вписуючи його в соціальний контекст і сучасну епоху, виконуючи функції ідентифікації та соціалізації.

Такі об'єкти транслують панівні цінності та форми спілкування в суспільстві, формуючи соціальний характер. Однак через те, що ці об'єкти є зовнішніми і незалежними, вони стають чужими силами для індивіда, розколюючи його світогляд. Це протистояння породжує ілюзію розпаду дійсності єдиного світу людини, хоча справжній конфлікт відбувається в межах обмеженої суспільної взаємодії (Бех, 1995).

Ерих Фром визначив і описав два важливі феномени - соціальний характер і соціальне несвідоме, засновані на переосмисленні та розвитку ідей Карла Маркса і Зигмунда Фрейда, а також врахуванні сучасних соціальних умов. Ці концепції стали фундаментом його соціально-психологічної теорії. Вчення про соціальне несвідоме, запропоноване Сигмундом Фрейдом, розглядає світ несвідомого в психіці людини. Однак Ерих Фром розширив ці ідеї, підкреслюючи необхідність поєднання поглядів Фрейда з концепцією

Карла Маркса про визначальну роль соціальних умов в житті людини. Фром виявив, що соціальні умови проникають всередину людської психіки і формують її таким чином, що особа не усвідомлює цього впливу, розглядаючи його як розкриття своєї сутності та спонтанності - ці умови існують у ній як соціальне несвідоме.

Е. Фром далі досліджував механізм функціонування репресивної системи в психіці людини і ставить питання: чому людина схильна до прийняття цього? Відповідаючи на це питання, він визначає свій погляд в дусі гуманістичної антропології Людвіга Фейербаха. Другим відкриттям Фрома став "соціальний характер", що є ядром структури характеру та розділеною більшістю представників однієї культури. Соціальний характер виконує функцію направлення енергії людини у певний напрямок всередині даного суспільства для забезпечення безперервного його функціонування (Фром, 2010).

Обладнана владою зовнішньої необхідності, людина схильна до підкорення архетипам колективного несвідомого, які відображають пригніченість людських потреб і є відображенням відчуження. Це створює психологічні передумови для відчуженої діяльності. Індивідуальне ставлення людини до світу як до чужого призводить до сприйняття себе як зовнішнього предмета, формуючи відчужений механізм самоідентифікації. Це відчуження відбивається в соціальному характері, який стає елементом функціонування суспільства, направляючи людську енергію у певний шлях всередині даного суспільства.

З попереднього аналізу відомо, що видатний німецький соціолог, психоаналітик і філософ Ерих Фром досліджував взаємодію між концептами "відчуження" та "масової свідомості". Він аналізував, як індивідуальна психологія співвідноситься із сучасним суспільством. "Відчуження" визначався Фром як втрату зв'язку із самим собою, іншими людьми та суспільством. Це може виникати через різноманітні фактори, такі як аномія, руйнівні соціальні структури, індивідуалізм та технологічний розвиток.

Втрата внутрішньої автентичності є важливим аспектом цього явища. "Масову свідомість" Фром розглядав як результат взаємодії індивідів у суспільстві, при цьому підкреслював втрату індивідуальності та піддавання нормам і цінностям без власного внутрішнього аналізу.

Отже, соціальний характер і соціальне несвідоме виникають як наслідок психологічних процесів, які виникають в психіці людини під час історичного розвитку її відчуженої діяльності. Модель людини, запропонована Ерихом Фромом, є відкритою, відрізняючись від фрейдівської та близькою до моделі Карла Маркса. Проте філософ обмежується констатацією відкритості людської психіки.

Соціальний характер і соціальне несвідоме у вченні Фрома розглядаються як сліди, залишені суспільною силою на психіці індивіда. Вони впливають на особу лише у випадку, якщо вона дійсно ізольована від цілісності громадських зв'язків, тобто від своєї сутності, що відбувається через діяльність, таку як праця-засіб. Страх ізоляції визнає факт її існування, а безпосередній зв'язок з іншими людьми важливий для всіх, але не всі усвідомлюють цю необхідність, як стверджує Фром. Філософ не враховує, що ізоляція може бути також формою зв'язку людини з іншими, але лише непрямою. Він припускає можливість абсолютної ізоляції та безсуб'єктивності, що свідчить про механістичне розуміння людської природи. Зазначена потреба жити з іншими виявляється лише як один з проявів прагнення, а страх перед усвідомленою помилковою чужістю запускає механізми соціального несвідомого.

Феномени, які Ерих Фром відкрив і описав, можна розглядати як ключові аспекти відчуження в психіці людини. Поняття "соціальне несвідоме" розкриває відчуження на рівні індивідуальної психіки, динаміку цього процесу на мікрорівні, тоді як поняття "соціальний характер" відображає статику індивідуально-психічного відчуження як результат його розвитку. У обох випадках спостерігається, як відчуження людини від суспільних відносин і від самої себе, як обмеження її життєдіяльності, переноситься з класової сфери в

психіку та стає самовідчуженням. Це розкриває, як людина стає причиною власного відчуження. Виділяється важливий крок у розумінні причинно-наслідкового зв'язку між відчуженою працею, суб'єктом та відчуженням. Зазначається, що інституціоналізовані форми соціального відчуження, такі як приватна власність, є результатом відчуженої праці, зовнішнього відношення робітника до природи та до самого себе. Для повноти розуміння цього процесу необхідно враховувати не лише психологічний, але й історичний матеріал (Фром, 2010).

Вплив відчуження на масову свідомість, за словами Фрома, полягає в тому, що індивід стає схильним до підкорення масовій свідомості через відчуття страху і невпевненості, що може вести до прагнення знаходження безпеки та ідентичності в масі. Фром підкреслював необхідність особистого самовизначення та активної участі у формуванні власної ідентичності як способу виходу із відчуження та масової свідомості. Він пропагував ідею самовиховання і самосвідомості як шляху до досягнення особистої свободи та відновлення автентичності в суспільстві.

Отже, взаємодія між "відчуженням" та "масовою свідомістю" в теорії Фрома вказує на можливість втрати особистої свободи та автентичності внаслідок підданьства масовим впливам, і водночас, на необхідність особистого розвитку та самовизначення для відновлення індивідуальної ідентичності.

ВИСНОВКИ

У даній кваліфікаційній роботі було проведено докладний аналіз твору Ериха Фрома "Мати чи бути?" та визначено його важливу роль у розгляді проблем людського існування в суспільстві споживання. Розділ 1 розкриває

важливе значення твору, який слугує не лише підсумком філософії самого автора, але й реакцією на актуальні проблеми сучасного суспільства. Ідеї Е. Фрома стали важливими взірцями для розуміння взаємодії між індивідуальним та колективним в рамках сучасного суспільства.

У Розділі 2 було проведено аналіз поняття "споживання" та визначено його визначальний вплив на формування масового суспільства. Взаємозв'язок між споживанням і індивідуальним людським існуванням досліджувався з різних ракурсів, що дозволило визначити його значущість для сучасного суспільства.

Розділ 3 розглядає взаємодію відчуження та "масової свідомості" як основу формування суспільства споживання. Поглиблений аналіз процесу відчуження визнано передумовою та наслідком суспільства споживання. Аналіз взаємодії "відчуження" та "масової свідомості" виявив їх тісну взаємодію та вплив на індивіда та суспільство.

У світлі концепції, викладеної Ерихом Фромом у його останній книзі "Мати чи бути", можна визначити важливий підсумок його творчого шляху. Автор володіє системним аналізом та глибоким розумінням психології людини, що відкриває нові перспективи для розуміння та розв'язання сучасних проблем суспільства.

Дуальність у сприйнятті людської дійсності, представлена взаємодією біофілії та некрофілії, створення та руйнування, життя та смерті, свідчить про багатогранність поглядів автора. Концепція векторності устремлінь людської волі та активності, що направлена "до центру" власного "я" і "від центру", відкриває новий підхід до розуміння мотивацій та динаміки сучасного суспільства.

Запропонована Фромом ідея того, що форми життя можна розглядати як вияви "мати" чи "бути", визначає ключ для розуміння різноманітних аспектів життя, таких як мас-медіа, віртуальний простір, повсякденне існування та робота. Цей принцип дає можливість кожній людині вільно обирати свій

підхід до життя та гармонійно взаємодіяти з оточенням, незалежно від умов та структури.

Фром закликає до переосмислення та побудови систем цінностей, які враховуватимуть не лише економічні аспекти, але й психологічні потреби індивіда. Важливість особистого самовизначення та активної участі у формуванні власної ідентичності стає основним шляхом виходу з відчуження та масової свідомості.

У підсумку, концепція взаємодії індивіда з суспільством, що розкривається через призму духовності та її вплив на соціальну деструктивність, залишається складним питанням. Активний пошук та відважне втілення внутрішніх духовних можливостей визначають шлях до досягнення особистої свободи та відновлення автентичності в суспільстві. Збереження стійкості та ідентичності потребує свідомої взаємодії індивіда з оточуючим середовищем, а також постійного самовизначення та особистого розвитку для досягнення цілісності та індивідуальної ідентичності.

Автор глибоко розуміє взаємозв'язок між принципами споживання та формуванням індивідуального існування. Концепція відчуження та його вплив на масову свідомість виступає ключем до розуміння того, як індивід може втратити свою особисту свободу та автентичність через безповоротне входження у масові структури. Зазначена у роботі дуальність у сприйнятті життя в руйнівному відчуженні та творенні надихає на переосмислення сутності людського існування.

Основний висновок роботи полягає в тому, що ідеї Ериха Фрома залишаються надзвичайно актуальними для сучасного суспільства. Проблеми відчуження та споживання ставлять завдання особистого самовизначення та активної участі в формуванні власної ідентичності. У світлі творчості Фрома відкривається можливість для самопізнання та розвитку як індивіда, так і суспільства.

Дана кваліфікаційна робота є не лише аналізом філософського твору Е. Фрома, але й спробою визначити шляхи вирішення проблем людського

існування в умовах споживацького суспільства. Розглянуті концепції взаємодії відчуження, споживання та масової свідомості виявились ключовими для розуміння сучасних викликів та шляхів виходу з них.

Отже, робота підкреслює важливість розуміння та реакції на виклики сучасності в контексті проблем людського існування, розкриваючи актуальність ідей Ериха Фрома для розвитку сучасного суспільства та особистісного самовдосконалення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Андрущенко, В.П., Губерський, Л.В., & Михальченко, М.І. (2006). *Соціальна філософія. Історія, теорія, методологія*. К.: Генеза.
- Бех, І. Д. (1995). *Від волі до особистості*. К.: Україна-Віта.

Бродецька, Ю. (2020). Відчуження від себе як розрив життєвих зв'язків зі світом. *Українознавчий альманах. Випуск 26*, 33-38.

Буряк, Н.Б. (2017). Гуманістичний психоаналіз Е. Фромма у контексті самовідчуження К. Маркса. *Young Scientist*, 2(42), 56-59.

Воронкова, В. Г. (2004). *Філософія: Навчальний посібник*. К.: ВД «Професіонал».

Габрієлян, А. А. (2019). Концепція «духовності суспільства» Еріха Фромма як альтернатива соціальній деструктивності. *Молодий вчений*, 8(72), 172-177.

Гарда, М. (2011). «Мати чи бути»: проблема векторної суперечності людської активності (Е.Фромм). *Науковий вісник Чернівецького університету. Збірник наук. праць. Вип. 561-562. Філософія*, 238-244.

Горностай, П. (2011). Фромм Еріх. *Політична енциклопедія*, 753.

Гречкосій, Р. (2015). Філософія Е.Фрома та Ф.Ніцше: свобода та самореалізація особистості. *Гілея*.

Губерський, Л. В., Надольний, І.Ф., & Андрущенко, В.П. (2005). *Філософія: Навчальний посібник*, 5-е вид., випр. і доп. К.: Вікар.

Долімор, Дж. (2004). Сексуальне дисидентство (І. Гарник та П. Таращук, пер.). Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи».

Дроздовська, О. М. (2007). Понятійно-категоріальний апарат масової свідомості як різновиду суспільної свідомості. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*, 31, 44-56. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpqgvzdia_2007_31_8

Єнін, М. (2015). Критична теорія й ідеологічний проект у соціології франкфуртської школи. *Актуальні проблеми філософії та соціології*, 5, 65–68. URL: http://www.apfs.nuoua.od.ua/archive/5_2015/17.pdf

Жилін, М. (2020). Аналіз ідентичності з погляду індивідуалістичної та соціальної психології. *Вісник Львівського університету. Серія психологічні науки*, 6, 63–71.

Зварич, І. М., Чуйко, Г. В., Колтунович, Т. А. (2019). *Екзистенційна та гуманістична психологія* (В. Г. Панк, Ред.). Чернівці: Чернівецький нац. ун-т.

Льюшина, Е. Я. (2004). *Постмодерністське теоретизування в сучасній соціології* (Дисертація канд. соціол. наук). НАН України; Інститут соціології. Київ.

Кудря, М. М. (2010). Питання ідентичності та національної ідентичності в зарубіжній літературі. *Вісник Житомирського державного університету*, 50, 22-26.

Литвин, І.-Р. П. (2010). Проблема відчуження людини у філософії Еріха Фромма. *Серія «Філософія»*, 64-69.

Мандибуря, В. О. (2010). Відновлення довіри суб'єктів кінцевого споживання як складова соціальної відповідальності бізнесу. Теоретичні та прикладні питання економіки. *Збірник наукових праць. Випуск 21*. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет». С. 55–68.

Мастинець, М. (2009). Соціальні детермінанти споживацької поведінки в сучасному суспільстві: Автореф. Дис.... канд. соціологіч. наук. Харків. 22 с.

Овчар, О. В. (2014). Соціально-психологічні чинники споживчої поведінки. *Наука і освіта*, №9, 159-162. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NiO_2014_9_33

Ортега-і-Гасет, Х. (1994). *Бунт мас. Вибрані твори*. К.: Основи. 420 с.

Розлуцька, А. М. (2010). Суперечливість впливів глобалізованого світу на людину. *Освіта регіону*, 4, 28–33.

Русскін, В. В. (2007). Проблема споживання у соціальній філософії. *Гілея (науковий вісник): Збірник наукових праць (Вип. 8)*. К., 91-98.

Савчин, М. (2007). Свобода і відповідальність особистості. С. 80.

Спиця, Н. В. (2012). *Українське суспільство в контексті філософії Ж. Бодріяра: Проблема бажання та споживання* [Електронний ресурс]. Режим доступу:

http://www.albatraining.com/index.php?option=com_content&view=article&id=124:2012-09-20-09-28-54&catid=23:2012-09-20-08-03-19

Суименко, Е. И., & Ефременко, Т. О. (2003). *Ното економікус сучасної України. Поведенчеський аспект*. К.: Інститут соціології НАН України.

Фром, Е. (2002). *Філософський енциклопедичний словник*. У В. І. Шинкарук (гол. ред.), та ін. Київ: Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України : Абрис.

Фром, Е. (2010). *Мати чи бути?* [пер. з нім.: О.Ю. Михайлова, А.Ю. Буряк]. К.: Укр. письменник.

Чабанна, М. (2004). *Критика масового суспільства у західноєвропейській політичній думці*. 1-6. [Електронний ресурс] <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/b283279a-bd32-4317-b065-c0073b8d152f/content>

Яковенко, Т. (2012). Становище homo економікус у суспільстві споживання: від комфорту до екозагрози. *Вісник Львівського університету. Серія філософські науки, Вип. 15*, с. 89–95.

Паніфатова, Т. (2016). *Споживацьке суспільство: проблеми і перспективи*.

Єрмаков, О. (2018). *Споживацька культура та її вплив на суспільство*.

Bartholomew, C. (1988). *Christ and Consumerism: An Introduction*. In C. Bartholomew & T. Moritz (Eds.), *Christ and Consumerism: Critical Reflections on the Spirit of Our Age* (pp. 1-177). Carlisle: Paternoster Publishing.

Cohen, L. (2001). *Citizen Consumers in the United States in the Century of Mass Consumption*. In M. Daunton & M. Hilton (Eds.), *The Politics of Consumption: Material Culture and Citizenship in Europe and America* (pp. 1-310). New York: Berg.

Huitt, W. (2011). *Self and Self-Views*. *Educational Psychology Interactive*. Valdosta, GA: Valdosta State University.

Maddi, S. R. (1967). *The Existential Neurosis*. *Journal of Abnormal Psychology*, 72(4), 311-325.

Rozsak, T. (1969). *The Making of a Counter Culture: Reflections on the Technocratic Society and Its Youthful Opposition*. University of California.

Tuveson, E. (1974). *Alienation in Christian Theology*. In P. P. Weiner (Ed.), *Dictionary of the History of Ideas: Studies of Selected Pivotal Ideas* (Vol. 1, pp. 34-37). New York: Charles Scribner's Sons.

Schwartz, Barry (2004). *The Paradox of Choice*. New York, United States: Harper Perennial.

Hamilton, Clive; Denniss, Richard (2001). *Affluenza: How overspending is killing us - and how to fight it*.

Kasser, T. (2004). *The high price of materialism*.

Fox, R. (1983). *Consumer culture: critical essays in American history, 1880-1980*.